

B. Szabó György:

Az iszony idilljeinek novellista-költője

(Gelléri Andori Endre)

A modern magyar novellának egyik leg-
tehetségesebb művelője volt.

Alakja, írói pályafutása és életműve elvá-
laszthatatlanul egybeforr a két világháború
közötti írónemzedék, a „tragikus nemzedék” mű-
vészi törekvéseivel, életútjával és emberi hullá-
sával. Ahhoz a táborhoz tartozott, amely elszán-
tan, becsületesen — és reménytelenül — a szel-
lem fegyvereit állította szembe az erőszakkal, az
értelmet kereste az értelmetlenség felülkerelke-
dése idején, az embert kutatta az emberi érté-
kek pusztulásának és pusztításának vad viha-
rában és szennyes örvényeiben.

Egy nemzedék alkotó tagjaként jutott el a
merész, új kísérletek biztató derűjéből a belső
emigráció riasztó magányáig, a munkatáborok
hajszolt zsuffoltságából a jeltelen tömegsír der-
mesztő csendjéig.

„Vad ágyúszóval vágatott
gyöngyház-korán a tenger át”

— idézhetnénk egy egész nemzedékre vonat-
koztatva, s a magyar írástudók között Bacsnányiék
óta nem pusztított ilyen kíméletlen alaposság-
gal a halál. A bőri rézbányától fel Ukrajnáig, a
nyugatmagyarországi ideiglenes lágerektől Fland-
riáig, Auschwitzig, Dachauig — tömegsírok, gáz-
kamrák, halál-táborok: emberéletek és írói sor-
sok pusztulásának színhelyei — akad-e majd
irodalomtörténész, aki gondosan és tudományos
szenvtelenséggel tárja elénk ezt a „meghibbant”
kort és a magyar irodalom „tragikus nemzedé-
kének” utolsó napjait, fájdalmas, reménytelen
és embertelen sorsát?...

A költők: Radnóti Miklós, Sárközi György,
Fenyő László, Forgách Antal; az elbeszélők:
Hevesi András, Pap Károly, Örley István, Ko-
mor András, Vághidi Ferenc; az esszéírók: Szerb
Antal, Halász Gábor, Tamási György, Honti
János és Bálint György — és a többiek, akiknek
csonka életművét versek, cikkek őrzik fakuló
folyóiratokban és sárguló újságlapokon — mind-
annyian a magyar irodalom születésének és pusztulá-
sának szemtanúi, hordozói és részesei voltak.
Lehet-e egyáltalán felmérni azt a vérvesztés-
get, amely a magyar irodalmat érte? Művészs-
ors? költőhalál? nemzedéksors? Nem. A tehet-
ség és a művészi lelkiismeret agóniája egy pusztulá-
sra ítélt, önvésztebe rohanó, embertelen és
faji ideológiától megmértelyezett magyar közélet
levegőjében.

Ó, régi börtönök nyugalma, szép
és régimódi szenvedés, halál,

költőhalál, fennkölt és hősi kép,

tagolt beszéd, mely hallgatót talál, —
mily messzi már. A semmiségbe lép,
ki most mozdulni mer. A köd szítál.
A valóság, mint megrepedt cserép,
nem tart már formát és csak arra vár,
hogy szétdobhassa rossz szilánkjait.

Mi lesz most azzal, aki míg csak él,
amíg csak élhet, formában beszél
s arról, mi van, — ítélni így tanít.

S tanítna még. De minden szétesett.
Hát ül és néz. Mert semmit sem tehet.
(Ó, régi börtönök)

Radnótit idéztem és hány magyar költőt
idézhetsz?

Művészeket, akik öntudatuk utolsó szikrá-
jáig viaskodtak a valósággal, a nyersanyaggal és
az alkotóművészet törvényeivel; írókat, akik
egész életükben, mint árnyékukat hordták ma-
gukkal a borzalmas tömeghalál sejtelmét; em-
bereket, akiknek minden tettük emberi kiállás,
figyelmeztetés és példaadás volt.

S vajjon ez az új börtön, a levegőtlen ma-
gyar valóság, hatott-e a művészre, meghatároz-
ta-e a két háború közötti magyar irodalom gon-
dolati és hangulati elemeit, s példaadóvá vált-
ez az emberi kiállás?

*

Amikor a Nyugat egyik novellapályázatán
feltűnt és megjelent a „Szállítók” c. novellája,
a költő Füst Milán meghívta az írókat és elbeszél-
getett vele. Megtudta, hogy volt lakatos, disz-
koszvető, vegyztisztítóhely munkása, szállító,
rakodómunkás.

„... mit csinálhat az, aki ugyanakkor még
kelmefestő is, meg vegyztisztító s este hétig, nyol-
cig mártogatja benzinkádjába mások szennye-
sét? Hogy dolgozhasson az ilyen éjjel?” — veti fel
a kérdést egy későbbi előszavában Füst Milán.

Első könyvében, a Nagy mosoda c. regé-
nyében (megj. 1932-ben) egy pesti vegyztisztító-
üzem életét tárta fel, s bár regényének kompo-
ziciós hibái igen feltűnőek — naturalisztikus ré-
szek realista és szürrealista ábrázolásmóddal
szövődnek egybe — egy ismeretlen világtájat és
embertípust mutatott be: a város központjában
működő, nagyüzemmé átalakuló gőzmosoda éle-
tét a maga szennyes-hegyeivel, párájával, szines
és nehézzilátú vegyszereivel és az üzem ember-
anyagát: a terebélyesedő, tokásodó Taube urat, a

felfelékapaszkodó kisember brutális, élveteg, lassan önmagát is megútáló alakját; a strébermunkást, aki majd munkavezetői minőségben felfedezi a hatalommal járó előnyöket és győzelmeket; az elkéseredett, a munkába és később az öngyilkosságba menekülő munkás felejtethetetlen alakját; a fűtőt, aki a kínai forradalomról álmodozik; a fehérköpenyes vasalónőket, galérioslányokat, akik alig esznek, de kivétel nélküli Taube úr szeretői, mert csak így juthatnak állásba s ezzel a testi felkínálkozással őrizhetik meg munkahelyüket. Sivár, piszkos-szürke, alacsony égbolt, szűk nagyvárosi utcák, lucok, szenny, szenny mindenütt. Ez a regény mintha az ökölbészorított munkáskéz tehetetlenségét is dokumentálná: Taube úr önmagában vívja meg küzdelmét és lelkiismereti harcban pusztítja el önmagát. A Részegen c. novellájában újra viszontlátjuk majd ehhez a témához, de a részeg kelme-festők bosszúja most a valóság és az álom határán mozog, irreális történeté kerekedik és inkább egy indulat művészi felfokozását ilusztrálja.

1933-ban adta ki első elbeszéléskötetét a Szomjas inasok-at, majd egy év múlva a Hold utca, 1935-ben a Kikötő és végül 1940-ben utolsó elbeszéléskötetét Villám és esti tűz címen.

Egyetlen regény, négy novelláskötet és elszórtan, lapokban és folyóiratokban kötetbe nem került elbeszélések, novellák. Ennyit tesz ki életműve. Tíz év termése.

És ez a tíz esztendő — teli egzisztenciális bizonytalansággal, mellőzéssel és elismeréssel és eredményekkel — a felnövekvő európai fasizmus árnyékában, elegendő volt arra, hogy Gelléri kialakítsa a maga sajátos elbeszélőművészetét és új tájakat hódítson meg, új távlatokat mutasson a magyar novella számára. De elegendő volt arra is, hogy egy egyszerű kezdet és indulás után megrekedjen, önmagába forduljon és lázadását az embertelen világ ellen az artizstilkumba való meneküléssel fejezze ki. Egy írásművészetel, amely a valóság mozgástörvényeit és a való világ jegyeit egyénien sűrítve, de átlényegítve közli; egy ábrázolásmóddal, amely a realizmus klasszikus formáin túlmutatva és a magyar elbeszélőirodalom főmozgásmódjait és provinciális keretein felülemelkedve a modern európai elbeszélés új módszerére és valóságátvitelére utal: egy stílussal, amely izséggel Móriczra, merész, képtermelő jellegével, asszociáció-bőségével és zeneiségével Krúdyra emlékeztet.

*

Hamvas H. Sándor a Korunk című folyóiratban Gelléri Szomjas inasok novelláskötetét bírálva, éles és türelmetlen hangon veti szemére témáinak jelentéktelenségét és az ábrázolás realizmusának hiányát.

„A tizenhárom novellában egyetlen egy sincs olyan, amelyikkel kapcsolatban az olvasó ne érezné, hogy valami hiányzik belőle. Mintha a valódi élet hiányzana. Mintha minden témát gondosan átszűrt volna; jaj, nehogy akár nem véltén is belekerüljön holmi nyugtalanító, felforgató egyéniség. Mintha bizony ezeket a nyugtalanító, felforgató, elégedetlen egyéneket el lehetne szüntetni az életből...”

A nagyvárosi lumpenproletár réteg ábrázolója Gelléri és kizárólag ennek életét, életszemléletét örökíti meg. „Sokat ígérő” regénye után,

ideje, hogy szem előtt tartsa a realizmust, a megtörténhetőséget, tanuljon, ismerje meg a tényeket, a kapitalizmusban rejlő ellentmondásokat, a kényszerítő okokat és az úgynevezett „világ-krízis” forrásait.

Ezerkilencszázharmincháromban hangzott el egy baloldali magyar folyóiratban ez a dörgáló, feddő hang és jótanács. Figyelmeztetés az író osztályhovatartozóságára és arra, hogy a gyökertelenség következménye csak az lehet, hogy az író az „irodalom országútjainak lesz a vándora.”

Gelléri azonban hű maradt ehhez a magafelfedezte világhoz. Konokul, makacs elszántsággal ragaszkodott egy ábrázolásmóddhoz, melyben realizmus és irrealitás keverednek: nyomászó valóság és tündéri idill; egy hangulathoz, melyben a valóság érzelemszövedékét játékosan, bizarrul áttöri az álom és a vízió csillogó, puhán elomló kelméje; egy zeneiséghez, melyben a valóság komor ritmusát egy-egy váratlanul felhangzó, lebegő üveghang oldja fel, varázslatként.

Vegyünk csak elő a vén Pannáról szóló novelláját.

„Tündéri hóhullás volt, gyémántos idő, de a vén Panna megzavartan és sírva fogadta a nagy havat.” A vén Pannának se munkája, se tűzrevalója; a szomszéd kovács, a vén, morc kovács még egy marék paraszat sem ad Pannának. „Csak lenne ő szép és fiatal, legalább addig, míg a tél tart, akkor adna tüzet még ez a kovács is.” Most elalszik Panna és vidám, kacagató álmot lát. Vidáman ébred, falitükrébe nézve fésülködni kezd. A tükörben az ablakon át megpillantja a tüzetfújtató kovácsot és a kovácsműhely tompa homályát.

„Most eltűnt a kovács, a tükör mélyéből forró tűz lobogott föl. Nesztelen borította el ezüst színét a sok láng s a fényük mindig nagyobbra nőtt, mert a kovács folyton hajtotta a tűz fűjtatóját. Panna viaszánga arca hirtelen rózsás lett, a haja vörös, fésűje tűzbe merült s fekete kendője bolyhain szikrák repkedtek.

A vén Panna először megrettent, aztán gyönyörködve csudálkozott rajta s a végén kacagott egyet. Csak a kis nyúl tud ilyet nevetni, ha meglátja az első zöld füvet...”

Most hamar ágyba bújlik és nézi a tüzet.

„Amíg nézte, egyre merészebb remény suhant át a lelkén: hátha így adott jelt a kovács, no, gyere már, te fázós Panna.

Ah, ravaszok az özvegy emberek, először zordak, aztán így a tükörből integetve, csillogtatják a reményt a vénleány felé.”

De még nem megy ma Panna, majd holnap, ha fölveszi ünnepi sötét ruháját.

„Így szőtte-főtte a dolgokat, mikor hirtelen fekete lett a tükör, majd ködös gőz csapott fel benne: a kovács odaát kioltotta a tüzet.

Panna kezében megállt a kis tű s a szívében is a sok édes gondolat.”

A tűz, a vörös fény, amely egyszerre megváltoztatja a valóságot, az arányokat, a tárgyak külső, megszokott képét, izzóvá teszi a gondolatot és meggyorsítja a képzettársítást: itt vagyunk az álom és ébrenlét határán. A vén Panna megszépül, átalakul a tűz fényében s a hideg szobába tündéri mozdulattal belibben az erőtka.

Vagy figyeljük meg a villámcsapás leírását a Villám és esti tűz-ben:

„Ekkor tartottak a segédek az utolsó párnánál, néhányuk már pihent, amikor megnyílt a kissé betámasztott ablak s a műhelyhelyiség kék-kő színben forgó és fényes lett.

Mindenki a nyaka közé húzta a fejét, amíg a beszisszent villám, mint lángmadár csapongó szárnyával felgyújtotta a cipészműhely függönyét, aztán mintha tíz fegyver dördülne el csatogva, pont a hálástálba csapott s a piros paprikás lé lángok fátylára lebbent; s véres parázsban, mintha gyémánt lenne, úgy reppent a plafon felé egy villámtól feldobott halfarok."

Egy gyermek élménye ez, egy fülledt, forró nyári est emléke, amely szimbólikus jelentőséget nyer a felnőtt tudatában, mert másnap kitör a háború. A villám, a véres halcafatok a falakon, ajtón, ablakon, a jelenlevők ijedtsége, szerencsés megmenekülése a veszedelemből és az utána következő beszélgetés belevésődik a kisfiú emlékezetébe: „látni vélte már az ablakon át, mint szeli át a tűzhabot” — a villámból lett cápa.

Ez a villámcsapás, a maga váratlanságával, rendkívüliségével, mintha egy korszakot metszett volna ketté: a tárgyak kimozdultak a helyükből és a hirtelen változás, mintha egyszerre kitért volna a látás határát: a tekintet a jövőt kutatja.

S ebben a titokzatos és érthető, idillikus és fojtogató valóságban szegény, éhes, esett emberek mozognak, hallgatnak, élnek. A való világ képe egy művészi látásmód egyéni fénytörvényei és törésszögei alapján jelenik meg szemünk előtt.

Hol az élet? Hol vannak a nyugtalanító, felforgató egyéniségek? Indokolt-e Hamvas H. Sándor dorgálása?

Gelléri Andor Endre realizmusa — problematikus realizmus. Témái és emberei, valóság-látása és írói módszere, élményei és ábrázolásmódja valóban kiválthatták az ellenállást azok részéről, akik a valóság művészi megjelenítésének gorkij-i tolmácsolására és gyakorlatára hívatkoztak. Az elesett emberek harca ebben a Gelléri-által teremtett világban — az álom és ébrenlét mezsgyéiről szemlélve — csak egy részletét tükrözhetette vissza a kapitalista társadalmi rendszer valóságának, emberi viszonyainak és csak hangulati megfogalmazását adhatta az osztályharc egyik fázisának. Ez a kor a magyar munkásság mozgalmi tevékenységének kritikus időszakát, mélypontját jelenti, ez a tíz év az illegális szervezet széthullását és erőszakos felszámolását idézi elénk, de ezentúl — s azt hiszem innen ered Gelléri Andor Endre művészi koncepció ellentmondásossága — magában foglalja az imperialista kapitalizmus világkrízisének hatása alatt felbomló kézműves-kispolgári életforma teljes csődjét és ennek minden megnyilatkozási formáját a munkanélküliségtől a deklasszáldáson át a lumpenproletariátus nagyarányú megnövekedéséig. S ennek a céltalanná, értelmetlenné váló életnek, társadalmi züllésnek ábrázolásával Gelléri kétségtelenül állást foglalt az elesettek mellett, azonban így is csupán egy folyamat — a proletarizálódás — megjelenítéséig, tegyük hozzá művészi, együttérző és részvételt teli, de lényegében hangulati megőrkítéséig tudott eljutni. Mindaz, ami kiváltotta ennek az emberi világnak a pusztulását, háttérben maradt. A Gelléri által megformált alakokban túlteng a fanatizmus; egy ösztönös, primitív állásfoglalás az való világ „érthetetlen” és nyomasztó erőivel és nyomorító hatalmaival

szemben. S ezért ritkák novelláiban azok a percek, amikor az elkeseredés öntudatos feleszméléssé válik, amikor ez a „sodródás” tudatos szembehelyezkedéssé minősül. S talán nem véletlen, hogy tekintetét elkerülte, figyelmét nem kötötte le a gyári munkásság élete, a nagyüzem dolgozóinak sorsa. Munkásalakjai: napszámossá, szállítómunkássá vedlett kisiparosok, értelmiségiek, „hivatásos” munkanélküliek, lézengő kismesterek és a külváros tömeglakásaiban élő, inségkonyhára járó nyomorgók „amorf” tömege; a lumpenproletariátus növekedő tábora, a deklaszáltak sokféle és egyszínű változata. Egy széthulló társadalom periferiáján elhelyezkedő pusztulásra ítélt réteg, amely öntudatlanul és magárahagyottan szemléli önön nyomorúságos sorsát.

Gelléri egyéni tragédiákat sűrít novelláiba és a magáramaradt, a társadalomból kihulló egyének gazdag változatát tárja elénk; nem a valóság teljes képét fedi fel, hanem csupán egyik részletét, nem az osztálytársadalom mozgástörvényét, hanem annak egyes mozzanatait. Ebből következnek valóságátadásának és ábrázolásmódjának korlátozottságai és innen novelláinak kompozicionális és stíláriis eredményei is.

A valóságos társadalmi erők és a deklaszált, magáramaradt, öntudatlan egyének közötti konfliktus problémájának művészi ábrázolása csak rövid novellákban, balladai, hangulati elemekkel átszótt elbeszélőformában örökíthető meg. Ezért kellett írásaiban túltengenie a hangulati elemnek és ezért került Gelléri a novellisztikus forma egyik alapvető művészi követelményét: a drámai összeütközések sűrítését és kiélezését. S ezért is kellett túljutnia a klasszikus novellaformán és megteremtenie a balladai, szürrealista „szonatinákat”, a novella-verseket és a határozatlan műfajú talányos történeteket, mint amilyen a Villám és esti tűz, vagy Georgi, a borbély.

„Stílusa is adottságainak eredője: Krúdy tollára méltó valóságos ízekkel játssza végig a testi élvezetek rövid skáláját — az egyedül, ami „hőseinek” megmaradt — s ahol a külső világ acélfalába ütközik, költői csillogású, aranyfénybe mártott szöfűzések, teljesen lírai képek szárnyán próbál föléje szökkenni” — jegyzi meg egyik méltatója.

*

A modern magyar novellának egyik legtehetségesebb művelője volt, Petelei, Cholnoky, Krúdy, Lovik Károly, Csáth Géza úttörő kísérleteinek nagyigényű folytatója és fejlesztője novellairodalmunkban, aki valóban az „iszony idillejt” teremtette meg a két háború közötti magyar irodalomban.

Az ezerkilencszázharminchármas perspektívából szemlélve és a forradalmi munkásmozgalom irodalmi szűrőjén átszűrve teljesítményét művészi és emberi állásfoglalása problematikus lehet. Azonban ugyanakkor e problematikus mögött egy becsületes írói szándék kiutákeresését és egy elembertelenedő világgal való szembeállítás művészi feloldhatatlanságát kell meglátnunk.

Ebben van írói teljesítményének jelentősége és ez határozza meg kivételes helyét a modern magyar irodalomban.

A hitleri fasizmus végzett vele 1944-ben. Harminchat éves volt.